

הקשר הציוני "ציון הלא תשאל" – מקורות והשפעות

תקציר

המאמר מאתר ומוכיח זיקות מבניות ותמאטיות בין תשתיות קלאסיות לבין תבניות מודרניות. הפיוט העתיק "ציון, הלא תשאל" לשלום אסיריך" לר' יהודה הלוי משמש כתשתית-אב לבאים אחריו ובתבנית המושפעת מ"אלי ציון ועריה" - תשתית הסב שלו. מטרת המאמר היא לחשוף "קשרים ציוניים" בימים ההם ובזמן הזה.

מבוא

שנת ה'תשנ"ז (1997) היא שנת המאה לקונגרס הציוני הראשון בבאזל. לכאורה, נורתה אבן הפינה הציונית, שלימים הולידה את מדינת ישראל, לפני ק' שנים בלבד. למעשה, לא כך הם פני הדברים: הכמיהה לציון ליוותה את עם ישראל מאז גלה מעל אדמתו. תוכנה עובדות היסטוריות, מחשבה והגות יהודית, ותוכיח גם השירה העברית, שחיבור זה נסמך על עשרים ושניים משירה.

שירי ציון, שיידונו להלן, לקוחים מתקופות שונות: "אלי ציון" שייך לתקופת הפיוט האנונימי (אי-שם בין המאות הרביעית והתשיעית לספירה). "ציון, הלא תשאל" לשלום אסיריך" לרבי יהודה הלוי ו"שאל, שרופה באש, לשלום אבליך" למהר"ם מרוטנבורג - לתקופת ימי הביניים.

שני מחזורי "ציונים" לאורי צבי גרינברג (14 שירים) נתפרסמו לראשונה ב-תרצ"ז. שני שירים נוספים, "שאל" ו"למרגלותיך" - פרסומם הראשון בתרפ"ד. "אלי, אלי" ליהודה לייב בייאלר פורסם ב-תש"ח. שני השירים, "ירושלים של זהב" לנעמי שמר ו"ציון אינה שואלת" לשלמה אביו הם "הצעירים" בערכה - בני דור המדינה.

חיבורנו יצביע על זיקות ישירות או הפוכות בין שירים מוקדמים למאוחרים, המעידות על היות המוקדם תשתית למאוחר לו, ומוקדם זה הוא בן הרבה למעלה ממאה שנה! אבן השתייה של הדיון המשווה היא יצירתו הידועה של ר' יהודה הלוי, "ציון, הלא תשאל" לשלום אסיריך", ממנה שאבו ראשונים ואחרונים. בה נפתח, לכן תיחשב כתשתית-אב. החיבור יחשוף את הקשר בינה ובין "ילדיה", מחד גיסא, ובינה ובין "מולידה", שיכנונו "תשתית-סב", מאידך גיסא. עניין לנו איפוא ב"קשר-ציוני" רב-שנים, שבמחוזותיו מהלכים דורות הרבה.

1. תשתית-אב: "ציון, הלא תשאל" לשלום אסיריך" לרבי יהודה הלוי

ציון, הלא תשאל לשלום אסיריך / דורשי שלומך, והם יתר עדרך.
מִים וּמִזְרַח וּמִצְפּוֹן וְתִמְנָן שְׁלוֹם / רְחוֹק וְקָרוֹב שְׂאִי מִכָּל עֲבָרְךָ
וְשְׁלוֹם אֲסִיר תְּאוֹה, נוֹתֵן דְּמָעָיו כְּטֹל- / חֶרְמוֹן וְנִכְסֵף לְרֹדְתָם עַל הָרְרֶיךָ:
לְבָכּוֹת עֲנוּתְךָ אֲנִי תָנִים, וְעַת אֲחַלֵּם / שִׁיבֵת שְׁבוּתְךָ אֲנִי כְּנוֹר לְשִׁירְךָ:
לְבֵית-אֵל וְלִפְנֵי אֵל מֵאֵד יִהְיֶה / וּלְמַחֲנֵים וְכָל פְּגָעֵי טְהוֹרְךָ.
שֵׁם הַשְּׂכִינָה שְׁכֵנָה לָךְ, וְהִיוָּצֶרֶךְ / פֶּתַח לְמוֹל שְׁעָרֵי שְׁחָךְ שְׁעָרֶיךָ.
וּכְבוֹד אֲדָנִי לְבַד הִיא מְאוֹרְךָ, וְאֵין / שֶׁמֶשׁ וְסֶהַר וְכֹכָבִים מְאִירְךָ.
אֲבָחֵר לְנַפְשִׁי לְהִשְׁתַּפֵּךְ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר / רוּחַ אֱלֹהִים שְׁפוּכָה עַל בְּחִירְךָ:
אֶת בֵּית מְלוּכָה וְאֶת כְּסֵא אֲדָנִי, וְאֵין / יֵשְׁבוּ עֲבָדִים עָלֶיךָ כְּסֹאוֹת גְּבִירְךָ.
מִי יִתְּנֵנִי מְשׁוּטָט בְּמִקְוֹמוֹת אֲשֶׁר / נִגְלוּ אֱלֹהִים לְחוּזֶיךָ וְצִירְךָ.
מִי יַעֲשֶׂה לִי כְנָפִים וְאַרְחִיק נְדוּד / אֲנִיד לְבַתְּרִי לְבָבִי בֵּין בְּתִירְךָ:
אֶפֶל לֹאֲפִי עָלִי אֲרִצֶךָ וְאַרְצָה אֲבִי- / נִיךְ מֵאֵד וְאַחֲנִי אֶת-עֶפְרַיִם.
אֵף כִּי בְעַמְדִּי עָלִי קְבֻרוֹת אֲבֹתִי וְאֶשׁ- / תּוֹמֵם בְּחֶבְרוֹן עָלִי מִבְּחַר קְבֻרְךָ.
אֲעִבֵּר בְּיַעֲרְךָ וְכִרְמֶלְךָ וְאֶעֱמֵד בְּגֵל- / עֵדֶךָ וְאֶשְׁתַּמֶּמָּה אֶל הָר עֲבָרְךָ.
הָר הָעֲבָרִים וְהָר הָהָר, אֲשֶׁר שֵׁם שְׁנֵי / אֲוִרִים גְּדוֹלִים מְאִירְךָ וּמוֹרְךָ.
חַי נְשָׁמוֹת – אֲוִיר אֲרִצֶךָ וּמִמֶּר דְּרוֹר / אֲבָקֶת עֶפְרַיִם, וְנִפְתַּח צִוּף נְהַרְךָ:
יָנַעַם לְנַפְשִׁי הַלֵּךְ עִרֹם וְיַחַף עָלִי / חֲרָבוֹת שְׁמָמָה אֲשֶׁר הָיוּ דְבִירְךָ.
בְּמָקוֹם אֲרוֹנְךָ אֲשֶׁר נִגְנַנְּךָ, וּבְמָקוֹם כְּרוּ- / בֵּינְךָ אֲשֶׁר שָׁכְנוּ חֲדָרֵי חֲדָרְךָ.
אֲגִזֵּ וְאֶשְׁלִיךְ פָּאָר נְזִירִי וְאֶקַּב זָמָן / חֲלַל בְּאַרְצְךָ טְמֵאָה אֶת-נְזִירְךָ.

20 אֵיךְ יַעֲרֹב לִי אֶכֶל וְשָׁתוֹת בְּעַת אֲחֻזָּה / כִּי יִסְחָבוּ הַכְּלָבִים אֶת-כַּפִּירֶיךָ.
 או אֵיךְ מֵאוֹר יוֹם יִהְיֶה מְתוֹק לְעֵינַי בְּעוֹד / אֲרָאָה בְּפִי עֲרֵבִים פְּגָרֵי נְשִׁירֶיךָ:
 כּוֹס הַיְּגוֹנִים, לֹאֹט. הֶרְפִּי מַעֵט, כִּי כָּבֵד / מְלֹאוּ כֶסֶלִי וְנִפְשִׁי מִמְרוֹרֶיךָ.
 עַת אֲזַכְּרָה אֶהֱלֶה – אֲשֶׁתְּהָ חֲמַתְךָ, וְאֶזֶ- / כֹּר אֶהְלִיבָה וְאֶמְצָה אֶת-שְׁמֶרֶיךָ.
 צִיּוֹן כְּלִילַת יָפִי, אֶהְבֶּה וְחֹן תִּקְשְׁרִי / מֵאֵז, וּבֶךְ נִקְשְׁרוּ נִפְשוֹת חֲבֵרֶיךָ.
 25 הֵם הַשְּׂמִיחִים לְשִׁלּוֹתְךָ וְהַכּוֹאֲבִים / עַל שׁוֹמְמוֹתֶיךָ וּבּוֹכִים עַל שְׁבָרֶיךָ:
 מְבוֹר שְׁבִי שׁוֹאֲפִים נִגְדֶּךָ וּמִשְׁתַּחֲוִים / אִישׁ מִמְקוֹמוֹ אֵלֵי נִכַח שֶׁעָרֶיךָ.
 עֲדָרֵי הַמּוֹנֵךְ גָּלוּ וְהִתְפַּזְּרוּ / מִהָר לְגִבְעָה, וְלֹא שָׁכְחוּ גְדָרֶיךָ.
 הַמְחֲזִיקִים בְּשׁוֹלֶיךָ וּמִתְאַמְצִים / לְעֵלּוֹת וּלְאַחֵז בְּסִנְסִי תִמְרֶיךָ.
 שֶׁנֶּעַר וּפְתָרוֹס הֵעֲרֹכוֹךְ בְּגִדְלָם וְאֵם / הַבֶּלֶם יִדְמוּ לְתַמִּיךָ וְאוֹרֶיךָ.
 30 אֶל-מִי יִדְמוּ מְשִׁיחֶיךָ וְאֶל-מִי נְבִי- / אֵיךְ וְאֶל-מִי לוֹיִיךָ וְשִׁירֶיךָ:
 יִשְׁנָה וְיַחְלֹף כָּלִיל כָּל-מַמְלָכוֹת הָאֱלִיל / חֲסִינְךָ לְעוֹלָם. לְדוֹר וָדוֹר נִזְרֶיךָ:
 אֲנִי לְמוֹשֵׁב אֶלֶהֶךָ, וְאֲשֶׁרִי אֲנוֹשׁ / יִבְחַר יִקְרֹב וְיִשְׁכֵּן בְּחֻצְרֶיךָ:
 אֲשֶׁרִי מְחַפֶּה וְיִגִּיעַ וְיִרְאָה עֲלוֹת / אוֹרְךָ וְיִבְקְעוּ עָלָיו שְׁחָרֶיךָ.
 לְרֹאוֹת בְּטוֹבַת בְּחִירֶיךָ וְלַעֲלֹז בְּשֶׁמֶךָ- / חֲתַנְךָ בְּשׁוֹבֶךָ אֵלֵי קִדְמַת נְעוֹרֶיךָ:

השיר פותח בפנייה לנמענת, ציון, דמות נקבית, שקרובים לה בכך קצוות עולם (ים, מזרח, צפון, תימן). סמוך לפתיחה, בטור השלישי, מתגלית דמותו של הדובר-השר, המגדיר עצמו כ"אסיר תאוה". המלה "שלו" מהווה מלה-מנחה בשלושת טורי השיר הראשונים ומשמשת את המקוון ואת נמנעו כאחד. מטורי הפתיחה נוכלל ללמוד לא רק על מצב הדובר-השר, אלא גם על עמו הגולה, המיוסר, המדולדל ("יתר עדריך" טור 1) והמפוזר.

על אף הריחוק הפיזי מארץ הקודש מצוי המשורר היטב באתריה, במקומות הקדושים: בית-אל, פניאל, מחניים, חברון, גלעד, הר העברים² והר ההר (טורים 5, 13, 14 ו-15). רמזים מובהקים לירושלים ימצאו בטורים 9, 18, 32, אך הנמענת אינה ירושלים העיר, אלא ארץ-ישראל רבתי. יעיד טור 23, המצרף אל ירושלים את שומרון, יריבתה ההיסטורית (ראה יחזקאל כ"ג, 4). ארץ-ישראל נתייחדה, על-פי פיוט זה, בקשר בלתי אמצעי עם אלוקים ("שם השכינה שְׁכֵנָה לך" טור 6, ו"היוצרך פתח למול שערי שחק שעריך", שם). היא היפה בארצות (טור 24). אווירה מחייה ("חיי נשמות אוויר ארצך"³) והיא קדושה בגין מקומותיה הקדושים. הפייטן פותח בלשון רבים וגם מסיים בה, אבל בתווך (טורים 23-3) נמצא לשון יחיד. אף-על-פי-כן דומה, כי משמש הוא פה לציבור.

לשיר לא נועד ייעוד ליטורגי לכתחילה. הרבה אחר "לידתו" הוא הפך להיות שיר קודש, ומקומו-בין הקינות לתשעה באב. ואמנם, כדרכה של קינה מקראית⁴ פניו כפולים: קינה ונחמה. טורי הסיום (31-34) הם טורי נחמה.

בהתאם לז'אנר המקראי נמצא גם בו הקבלת הווה קודר לעבר מפואר, כגון בטורים 9, 20, 21, 23, 29. הניגודים לקוחים מתחומי אנוש (עבד - גביר) או תחומי החי (כלבים - כפירים, עורבים - נשרים). הם אינם מקוריים ומצויים לרוב בשירת ימי הביניים (השווה "שבייה ענייה" לרשב"ג, שקדם לריה"ל, והשווה מקורות מקראיים, כגון ירמיהו ט"ו, 3, שקדמו לשני הפייטנים...). מיותר לציין, שמלת השאלה-קינה הרטורית, "איך" (וכן - "איכה") - גם היא מאפיין קינה מקראי (השווה איכה א', ו, ש"ב א', 19, 25, 27 וישעיהו א', 21). ריה"ל נאמן איפוא למסורת סוגת הקינה המקראית בשלושה מאפיינים ראשיים: בצירוף נחמה אל קינה, בהנגדת זמנים, בהקבלת זמנים ובשימוש ב"איך", בפיוט - קישוטים אופייניים לשירת ימי הביניים:

יש בו צימודים מסוגים שונים: חסר (שכינה - שְׁכֵנָה), נוסף (מאורך - מאורייך), גזרי (להשתתף - שפוכה), שונה אות (חברייך - שברייך) ועוד. חריזתו מברחת וצלילה, X, א, אונומאטופאי, כצלילה של בכייה, זעקה וקינה. המשקל קבוע (המתפשט). רבים בו שיבוצי המקרא. חלקם על-פי רוח המקרא (כגון "אגוז ואשליך פאר נזר" [טור 19] כמקור בירמיהו ז', 29 חלקם - בניגוד לו (כגון "ישנה ויחלף כליל כל ממלכת האליל" [טור 31], המתאר אבדן גויים, בניגוד לישעיהו ב', 18, המתאר אבדן האלילות ועובדיה, ובתוכם גם יהודים עובדי-אלילים). יש שהמשורר משלב שתי תשתיות (כגון "אניד לבתרי לבבי בין בתרייך" [טור 11], שתשתיתו בבראשית ט"ו, מחר גיסא, ובשיר השירים ב', 17, "על הרי בתר", מאידך גיסא. ומעניין, המקור הראשון - פסימי, השני - אופטימי).

ניתן להצביע על אמצעים אומנותיים נוספים, כמו, למשל, שימוש באור - לציון נחמה ובצל - לציון קינה (טורים 7, 15, 16, 21, 33), רבות התקבולות בפיוט, רובן משלימות, אך יש גם נרדפות, כגון בטור 5. המשורר מפעיל חושים רבים בפיוטו, כגון ראייה (בטורים 2, 20), טעם (טור 21), ריח (טור 16) ועוד.

"ציון, הלא תשאל" הוא חבי פיוטים רבים שחיקוהו (ודווקא באשכנז) ושמכונים, משום כך, "ציונים". כולם שקולים במשקל המתפשט⁵. כולם מסתיימים בחריזה (X). הנמענת היא ציון, והפנייה אליה בגוף נוכח (להוציא קינתו של המהר"מ מרוטנברג, שתידון בהמשך). בחלק מהם 34 טורים, כבתשתית האב, וברובן מעבר מקינה אל תקווה ונחמה.

לאט לאט נכנסים ה"ציונים" לסדר הקינות, עד שבמאה ה-ט"ז יש במנהג אשכנז 12 קינות כאלה ובמנהג פולין 8 קינות. לאלה יש להוסיף את קינתו של המהר"ם מרוטנבורג על שריפת התלמוד בפאריס, שגם היא כתובה במשקל ובחרוז של ה"ציונים" ונאמרת גם היא בשני מנהגים.⁶

2. זיקה ישרה וגלויה: "שאל, שרופה באש, לשלום אבליך" לר' מאיר ברבי ברוך מרוטנבורג (המהר"ם מרוטנבורג)

- שאלי שרופה באש לשלום אבליך / המתאווים שכן בחצר זבליך.
השואפים על-עפר ארץ והכואבים / המשתוממים עלי מוקד גיליך.
הולכים חשכים ואין נגה, וקווים לאור / יומם, עליהם אשר יזרח ועליך.
ושלום אנוש נאנח, בוכה בלב נשבר / תמיד מקונן עלי צירי חבליך.
5 ויתאונן כתנים ובנות יענה / ויקרא מספד מר בגלליך:
איכה נתונה באש אוכלה תאכל באש / בשר, ולא נכוו זדים בגחליך.
עד-אן, עדינה, תהי שוכנה ברב השקט / ופני פרחי הלא כסו חרליך.
תשבי ברב גאווה לשפוט בני אל בכל- / המשפטים ותביא בפלליך.
עוד תגזרי לשרוף דת-אש וחקים ול- / כן אשרי שישלם-לך גמוליך.
10 צורי בלפיד ואש הלבעבור זה נת- / נך, כי באחרית תלהט אש בשוליך.
סיני, העל-כן בך בחר אלהים ומ- / אס בגדולים וזרח בגבוליך,
להיות למופת לדת כי-תתמעט ות- / רד מכבודה. והן אמשל משליך:
משל למלך אשר בכה למשתה בנו / צפה אשר יגוע. כן את במליך:
תחת מעיל תתכס סיני לבושך בשק. / תעטה לבוש אלמנות. תחליף שמליך.
15 אוריד דמעות עדי יהיו כנחל וי- / גיעו לקברות שני שרי אציליך.
משה. ואהרן בהר ההר. ואשאל היש / תורה חדשה. בכן שרפו גליליך.
חדש שלישי והקשר הרביעי להש- / חית חמדתך וכל-יפי כליליך.
גדע ללחות ועוד שנה באולתו / לשרוף באש דת. הזה תשלום כפליך:
אתמה לנפשי ואיך יערב לחכי אכול / אחרי ראותי אשר אספו שלליך
20 אל-תוך רחובה כנדחת. ושרפו שלל / עליון אשר תמאסי לבוא קהליך:
לא-אדעה למצא דרך סלולה. הכי / היו אבלות נתיב ישר מסליך:
ימתק בפי מדבש למסוך במשקה דם- / עות. ולרגלי היות כבול כבליך.
יערב לעיני שאוב מימי דמעי עדי / כלו, לכל-מחזיק בכנף מעיליך.
אך יחרבו ברדתם על-לחיי, עבור / כי נכמרו רחמי לנדוד בעליך:
25 לקח צרור כספו. הלך בדרך למ- / רחוק. ועמו הלא נסו צלליך.
ואני כשכול וגלמוד נשארתי לבד / מהם. כתון בראש הר מגדליך.
לא אשמעה עוד לקול שרים ושרות, עלי / כי נתקו מיתרי תפי חליליך
אלבש ואתכם בשק. כי לי מאור יקרו. / עצמו כחול ירביון נפשות חלליך.
אתמה מאד על-מאור היום אשר יזרח / אל-כל, אבל יחשך אלי ואלליך:
30 זעקי בקול מר לצור על-שברונך ועל- / חליך. ולו יזכר אהבת כלולליך:
חגרי לבוש שק עלי ההבערה אשר / יצאה לחלק וספתה את-תלולליך:
כימי ענותך ינחמך צור. וישיב שבות / שבטי ישרון. וירם את-שפליך:
עוד תעדי שני. ותף תקחי. / תלכי במחול וצהלי במחולליך:
ירום לבבי בעת צורי לאור לך. וי / גיה לחשך ויאירו אפליך.

מספר טורי הפיוט - כמספר הטורים בפיוטו של ריה"ל, אבל עניינו-אחר. זוהי קינה על שריפת התלמוד בפאריס בשנת 1244, והנמענת היא התורה. אך מעניין: לולא ידענו באילו נסיבות נכתב הפיוט, יכולנו לפרשו כ"ציונים" האחרים, מפני שרק בטורים אחדים נמצא פנייה מפורשת לתורה, ואף בהם ניתן להבינה במטאפורה. פנייה מפורשת אחת מצויה בטור 16: "ואשאל היש תורה חדשה, בכן שרפו גליליך", ופנייה עקיפה - בטור 6: "איבה נתונה באש אוכלה תאכל באש בשר". משמע הפנייה האחרונה הוא איך ייתכן, שהתורה הנתונה באש מן השמיים, תהיה שרופה באש אנשים, אבל ניתן לפרש את הטורים הללו כמתארים את המציאות הגלותית ו"תורה" - שם נרדף לציון. בשאר הטורים, כיוון שאין זיהוי הנמענת מוחלט, ניתן לזהותה בציון, כמו, למשל, הטור הפותח: "שאל, שרופה באש" יתבאר כתיאור ירושלים העולה בלהבות או השרופה (השווה: תהלים ע"ד, 7-8 "שלחו באש מקדשך... שרפו כל מועדי אל בארץ" וכן גם תהלים ע"ט, 5: "תבער כמו אש-קנאתך").

התייחסות קונקרטיית אל האירוע הממשי - נמצא בטורים 19-20. צריך לציין, שהפייטן אינו מקונן על תורה מסוימת, אלא על דת ישראל, שרצו לאבדה. יוכיח הטור: "תחת המעיל תתכס סיני לבושך בשק" (14). סיני כמקום שבו נתקדש ישראל לעם.⁷

טורים רבים מזכירים את פיוטו של ריה"ל - כטור הפתיחה וכמו הצירוף "ויתאונן כתנים" (טור 5) ובן "אוריד דמעות" (טור 15), הזכרת משה ואהרן בהר ההר (טור 16) ועוד. החרוז המבריק ממיר רי"ן ב- לִיָּן

ויש בכך כדי להעצים את היללה המתלווית לקינה, ואולי גם לרמוז ללילה. ואכן במרכז הפיוט נמצא חילופי אור-בחושך ("הולכים חשכים ואין נגה" (3), "ויגיה לחשךך ויאירו אפלייך" (34). הלמ"ד מצויה לרב גם בתוך הפיוט (צלליך (25), חליליך (27), חליליך (28), אלי ואליך (29), כלוליך (30), תלוליך (31), יש בכך לאשר את הרמיזה ללילה.

גם קינת "ציונים" זו מסיטה עצמה מקינה אל כוח ואל נחמה (בטורים 32-34). פיוט זה הוא איפא בחינת יוצא מן הכלל המעיד על הכלל: אף-על-פי שאין נמענתו ציון, העיר או הארץ, כבשאר ה"ציונים", הרי בכל זאת נכלל הוא בתוכם, משום שזיקתו לתשתית האב ישרה וגלויה.

3. זיקה ישרה וגלויה: "ירושלים של זהב" לנעמי שמר

- | | |
|--|---|
| 1. אִוִּיר-הָרִים צָלוּל כִּיּוֹן
וְרִיחַ אֲרָנִים
נִשָּׂא בְרוּחַ הָעֶרְבִים
עִם קוֹל פְּעֻמוֹנִים | 5. אַךְ בְּבוֹאֵי הַיּוֹם לְשִׁיר לָךְ
וְלָךְ לְקִשּׁוֹר כְּתָרִים
קִטְנִתִּי מִצְעִיר בְּנִיךְ
וּמֵאַחֲרוֹן הַמְשׁוֹרְרִים. |
| 2. וּבְתַרְדֵּמַת אֵילָן וְאֶבֶן
שְׁבוּיָהּ בְּחִלּוּמָהּ
הָעִיר אֲשֶׁר בְּדָד יוֹשֶׁבֶת
וּבְלִבָּהּ חֹמָה | 6. כִּי שָׁמַךְ צוּרְבָה אֶת הַשְּׁפָתִים
כְּנִשְׁקֶת שָׁרָף
אִם אֲשַׁכַּחךְ יְרוּשָׁלַיִם
אֲשֶׁר כָּלָה זָהָב... |
| פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב
וְשֶׁל נַחֲשֶׁת וְשֶׁל אֹר
הֵלֵא לְכָל שִׁירֶיךָ
אֲנִי כְּנוֹר | פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב... |
| 3. אֵיכָה יָבִישׁוּ בּוֹרוֹת-הַמַּיִם
כְּכֹר-הַשּׁוּק רִיקָה
וְאֵין פּוֹקֵד אֶת הַר-הַבַּיִת
בְּעִיר הָעֵתִיקָה | 7. חֲזַרְנוּ אֶל בּוֹרוֹת-הַמַּיִם
לְשׁוּק וּלְכָכָר
שׁוֹפֵר קוֹרָא בְּהַר-הַבַּיִת
בְּעִיר הָעֵתִיקָה |
| 4. וּבִמְעָרוֹת אֲשֶׁר בְּסַלַע
מִלֵּלוֹת רוּחוֹת
וְאֵין יוֹרֵד אֶל יַם-הַמֶּלַח
בְּדֶרֶךְ יִרְיָחוֹ | 8. וּבִמְעָרוֹת אֲשֶׁר בְּסַלַע
אֲלָפֵי שְׁמִשׁוֹת זֹרְחוֹת -
נָשׁוּב נָרַד אֶל יַם-הַמֶּלַח
בְּדֶרֶךְ יִרְיָחוֹ! |
| פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב... | פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב... |

פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב...

השיר נכתב בשני שלבים. ראשיתו בשיר בן שישה בתים ופזמון. זמן כתיבתו - לפני נפילת החומה. נימתו מקוננת, כואבת, אבודה. מתוארת בו עיר שבויה, בודדה, נתונה בידי זרים. לאחר מלחמת ששת הימים נוספו לו שני בתים, היוצאים אל נחמה גדולה. וכך, במלאותו, מתהפך השיר מקינה אל תקווה⁸. שני הבתים האחרונים (7, 8) מקבילים ניגודית לבתים 3 ו-4, על פרטיהם ופרטי פרטיהם. החסר הגדול התמלא.

אורי אבנרי הציע ב-1967 לאמץ את השיר כהמנון המדינה⁹. קשריו של השיר לתשתית האב של ה"ציונים", "ציון, הלא תשאל", גלויים:

דוברו הוא אני-פרטי, ההופך ללאומי-קיבוצי: "הלא לכל שיריך אני כינור" בגוף ראשון - הופך ל"חזרנו אל בורות המים" - ברבים.

שלושת חלקיו הראשונים (בתים 1-6) - בסימן של קינה. האחרון (בתים 7-8) - מתהפך לנחמה. ירושלים (היא ציון) היא הנמענת.

חלק מתכונות ציון, המוזכרות בפיוט הקדום, מצויות גם בו, כגון "אוויר הרים צלול כיון" המקביל ל"חיי נשמות אויר ארצך".

ירושלים מופיעה בעליבותה ("בדד יושבת", "כיכר השוק ריקה") - כבתשתית האב.

בשיר - רמזים לשלטון זר, כמו "קול פעמונים" (נצרות), "עיר עתיקה" (איסלם - לא חד משמעי) - כבמקור: "איך ישבו עבדים עלי כסאות גביריך" ("ציון הלא תשאל" טור 9).

"הלא לכל שיריך אני כינור" - מוטיב החוזר ארבע פעמים בשיר - מקביל לטור מרכזי של ריה"ל: "ועת אחרון שיבת שבותך אני כינור לשיריך" (שם, טורים 7, 33).

ייתכן שלמלים "אלפי שמשות זורחות" זיקה ל"וכבוד ה' לבר היה מאורך, ואין שמש וסחר וכובבים מאיריך". אולי גם "עלות אורך ויבקעו עליו שחריך".

כנגד השופר, הקורא בים המלח - נוכל להציב לויים ושרים באבי ה"ציונים", ואולי אליהם רומז גם הטור "קטנתי מצעיר בנייך ומאחרון המשוררים".
דומה, כי זיקת הקדום אל המאוחר - כזיקת אב אל בן. אף בי חדש שירה של שמר, ומצוי בטווח ק' השנים לקונגרס הציוני הראשון, ניכרים בו שורשי קינה ישנים נושנים.

4. זיקה הפוכה: "ציוני" אורי צבי גרינברג

לאורי צבי גרינברג (להלן אצ"ג) שני מחזורי "ציונים", שנתפרסמו ב"ספר הקטרוג והאמונה"¹⁰ האחד מכיל "חמש פרשיות ואחת סתומה". השני - "שבע פרשיות ואחת סתומה". שניהם, המכונים בשער הנקרא "בברחי מהם", נכתבו בשנים 1934-1935, כששהה המשורר בפולין, לשם ברח, כעידותו, מפני עמו בציון. מפעם ריבויים (14 שירים) נסתפק בציון מקום הדפסתם ולהלן - דיון משווה בלבד. דימונם של "ציוני" אל ה"ציונים" העתיקים מפתיע.

כמעט בכולם פונה האני-השר לציון בגוף נוכח, להוציא פנייה אחת אל ירושלים (עמ' קי"ט) ואחת "לנדקר" (עמ' קכ"א). יש, שהנמען נע מהפתיחה אל סוף הבית הראשון (עמ' קכ"ה), ובשיר, החותם את המחזור השני, אינו נזכר כלל (עמ' קכ"ט). אף-על-פי-כן השפעתה של התשתית הקדומה - אינה מסופקת כלל.

לכל ה"ציונים" חריזה מברחת אחידה, שזיכרה נמצא גם ב"ציוני" אצ"ג, כגון "אלהיך" (עמ' קי"ד), "חגויך", "מערותיך", "נקרות סלעך", "הרוגך" (עמ' קי"ח), "יגוניך", "רחובותיך" (עמ' קכ"ג) ו"ענייך" (עמ' קכ"ו). עימות הזמנים - סימנם המובהק של ה"ציונים" - מצוי גם אצל אצ"ג, כגון "ציון, השמים הם אלה שהיו בימי קדם / וזה הים בשולך, אך בלי אניות בית דוד. / אפילו הגמלים הם אלו, אך לא הרוכבים: / הם דוברים ערבית" (עמ' קי"ח).

דימויו של העם לעדר ("היות כעדר צאן", "עדר ללא אב", עמ' קי"ד) - מצוי גם בפיוטים הקודמים (שאינם מקוריים, שהרי מקורו של הדימוי במקרא¹¹).

הנשר, כדימוי לישראל, משותף לשירי אצ"ג ולתשתיתם (כ"עצם כנף נשר, שכח הדווי לא עמד לו", עמ' קכ"ה, בהשוואה, למשל, ל"פגרי נשריך"¹²).

האש, המתקשרת אל תיאורי שריפת המקדש והעיר, אינה נעדרת מ"ציוני" אצ"ג. הופעותיה מגוונות, החל מחיקוי המקור - וכלה בפיענוחים ממין אחר ("כבעוגב המקדש הבוהר", "לבית אש תחת אש" (עמ' קי"ט), "זה הוא שנתנני לאכל לחם אש מסיני", "הייתי עגב לך ועמוד של אש" (עמ' קכ"ב).

הנודדים הם מוטיב מרכזי ברוב ה"ציונים" וכן גם בשירינו (עמ' קט"ו, קכ"א, קכ"ג ואחרים).

הלאומים הזרים מופיעים בלבוש בן הזמן בשירי אצ"ג: "נצרות ואיסלם", (עמ' קי"ד), "ערבים ומואדזין" (עמ' קי"ח), "איסלם נצרות ופעמונים" (עמ' קי"ט).

נופי ארץ-ישראל כבית-אל, פניאל, מחניים ו"מקומות אשר נגזלו לחוזיך וציריך" - כולם ב"ציון, הלא תשאל" לריה"ל - מופיעים לרוב גם ב"ציוני" אצ"ג ("חוסן הכרמל" (עמ' קי"ד) "הר" (עמ' קכ"ג) ועוד).

אגדה מפורסמת היא, שבעת שקונן ריה"ל את "ציון, הלא תשאל" (בהגיעו לכותל המערבי), נדרס על-ידי ערבי. אצ"ג שב אל אגדה זו ב"ציוני": "רק פעם בבקר ראני בכך ערבי / ולא שלף סכינו, כי החליט: משוגע"¹³.

*** אף-על-פי-כן כל אלה הם דמיונות שלכאורה בלבד. "ציוני" אצ"ג אינם כ"ציונים" המסורתיים.

ציון היא מושא לכיסופים אצל ריה"ל ומחקיו, ואילו בשירי אצ"ג היא מושא להאשמה וקטרוג. היא הגורם לבריחה לגולה. "ציון של אצ"ג" מיושבת ביהודים אוהבי נוחות, המאפשרים לזרים לשלוט בהם, בעוד שבכל ה"ציונים" הקדומים מתפללים המקוננים לחידושו של שלטון יהודי. באופן שכזה מתהפכת הקינה הלאומית הקדומה לקינה עצמית. השימוש בשם מהמשותף הינו אירוני.

נתבונן, לדוגמא, בשיר א' הפותח את שני המחזורים.

"ציונים"

מחזור א' / חֲמֵשׁ פְּרָשִׁיּוֹת מְפָרְשׁוֹת וְאַחַת סְתוּמָה

מות-חנק מת השיר של שגב-הנבואה
ויכעקעו כיחה בכיח-המטפחת.
בשק-העור של עיר, אם לא בעור-הפרד,
כבשו את הלבאות של כבוד-ומהות-המרד
ויתפרו היטב את זה השק במחט.

ואני ראיתי זאת ואני חרקתי שן.
נסיתי לכרסם בתפר של השק:
לפרם אותו... אך זה היה כרסום ופרם
בבשרי בלבד, עדי כרסמת-גרם.

ציון, הלא תשאל: אל אן בנך בנוד הוא?
ויענך הבן: אני נודד לפולין.
ובטרם הוא עוקר, רוצה להתודות הוא
ולגעות כשור בדרך למקולין.

אמן, מאד מאד המר לו אלהיך:
להיות פיסן-מלכות בשבט-מהגריר,
שהוא גם באויר ארץ הנביאים
עבד-תעתועים-ורעיונות-סגריר.

ומהו הענין בו נתנו עינים? -

בקלפת האגוז ואף בזג ענב
אפשר לאגר את כל רוחם ומאויים.
דמם איננו דם וזה ימם לא ים.

מים רחב-האפי וגדש-המהות,
מחסן הכרמל ומבמתי מואב,
מאימת-הגורל, היות כעדר צאן
בשלעטוט-הנצרות ומלחת-האישלם,
לא למדו מאום, עדר ללא אב!

טוב להם כי יש ביום עמל-כפים
ובסוף היום - במה להעסיק פה ועין:
גלידה ללקוקין, פטפוט ותיאטרון - -
נפש-מהגרים, מה עוד לך לרצון?

טוב להם כי יש עיר כתל-אביב
וכחיפה, שגם בה אין כתל-מערבי;
כאן הכל כפי שהם שרים בשיר:
"לא-אל-לא-מלך-לא-גבור..." אף לא נביא!

הנה עומד בערם-נפש-ופצעיה -
אני... בעיני דם, לא דמע. כה אבוי לי!
ציון, הלא תשאל: אל אן אני עוקר?
ואענך: באנס נס אני לפולין.

לא מחמתם של ערביאים, לא הם,
כי אם אחי קרעוני לקרעים בנפש:
קרעוני בעינם, קרעוני בקולם
וירפשוני רפש.

בנבכי גליות אני אחיה עצוב.
רעב ודאי, אביון, ככל המון אחי.
ביתם אינו בערב כזה בתל-אביב...
האור בחלוניו אומר: בבית דוי.

ובמקום שיש בית ובו דוי,
יש אל ויש מצפון וצרך לגאלה.
אני אבוא לגור בבית שכזה
ובו יתלקח סנה - -

זיקתו הישרה של השיר לריה"ל גלויה, לכאורה, מאוד. פעמיים הוא משתמש בצירוף: "ציון, הלא תשאל" (בבתים הראשון והתשיעי). את מוטיב הנדודים - שאל מריה"ל, כמו את אתרי ישראל, אף ציון היותו נתון לשלטון זרים, את התייחסותו לנביאים ולנבואה, את דימוי העם לעדר, את הבכיה, הרווי והדמע. קולו של הדובר-השר - קול פרטי הוא. הסיומת מנחמת, ואם נתעקש, נוכל לגלות קישוטים אופייניים לשירת ימי הביניים, כצימוד גזרי ("קרעוני לקרעים", "וירפשוני רפש"), או צימוד נוסף ("דם", "דמע") ומשחק מלים צלילי ("באונס אני נס").

אבל, האני-השר אינו נודד לציון, אלא מציון, לשם הוא בורח מפני אחים יהודים, ולא גויים: "אחי קרעוני לקרעים בנפש". מצבם אינו נורא, בהשוואה ל"ציונים" הקודמים. אדרבא, "טוב לקם". האני-השר מביא אמנם את הדברים לידי אבסורד: "די להם בגלידה, בפטפוט ובתיאטרון". אין זה עם הנכסף לשנינו, כב"ציונים" המוכרים. זהו עם של מהגרים, ותו לא. זיקת השיר אל תשתיותיו היא איפוא הפוכה.

5. זיקה ישרה: "ציונים אצ"גיים" ממין אחר

"ציוני" הפייטנים מהווים תשתית גם לשירים, שנתפרסמו עשר שנים לפני פרסום "ציוני" "ספר הקטרוג והאמונה", ב"אימה גדולה וירח"¹⁴, "ירושלים של מטה".
הנה השיר השלישי במחרוזת זו:

ג. שאל

- 1 שאל, שרופה מטיטוס, לכנסת ישראל, שאל לחרשה בעולם הגדול ומים גם נקנה במשורה מבארות זרים. אילנות נכוננו לתליות בגלל בריונינו. והיינו אנחנו, נשינו, טפינו, כלנו, מס חי לכל מלכות בעולם. דם עובר לסוחר, ובדם חללינו נשבר את צמאון השוקים.

הי, לו יכלתי לקחת כל אדמת הנוצרים ולהגיש למרגלותיך ולגל ממנה את שכבת העפר מכל קברותינו בעולם - וראית את המון כל המתים היהודים בעולם וידעת מה גבר זה גופי החי עוד ונע פה אם בו כל האסון ההוא והאבדן הנצחי של אלה מתינו -

שאל, קפואה באבלה, לשלום הבריונים, הגונבים את שבעים מדורי גיהנם: הגבולות, עד בואם אל חופי הים, אל הספינות 10 העוגנות.

הי, כמה ינחמו עיניהם ברטט תרנים!
עולים על מכסה הספינה ותוקעים כשפודים ראשיהם הבולטים בגלגל החמה -- ונוסעים.
או שהם קמים ומנערים כל אבקת אדמות, מדליקים את עצמם וכלי כל הישות בנגינה. הספינה נוגנת. ונשאר הדק הכי שקוף: חזון כל האדם.

- 15 כה שרים אליך מעל לתהום ימים אהבה, שכל המזלות נאספים להאיר עליה. ושאלו אם מנתחת לשלום בתי אבות בתוכם הפחד העתיק: העני זורח ומוסיף תפארת למלכות ישראל של מעלה. תינקת נשאת אל המזוזה מפחד בלילות.

מובלים עוד הלאה והלאה יקרים לגרדם ורבים המחכים לצאת ביום מחר לגרדם וקונים אדמות אדמות בכמה ארצות באשר הם נופלים ושופכים את דמם המזקק - -
20 והנני העני שבא להשתטח בקדש.

שלושה מבין חמשת הבתים של שיר זה פותחים בפנייה לציון, המכונה בתארים שונים, חלקם חיקוי של המקור, חלקם חדשים: "שאלי, שרופה מטיטוס", [טור ו] "שאלי, קפואה באבלה" [טור 9], "שאלי, אם מנותחת" [טור 16].

קינה זו דומה לפיוט הקדום. ציון מוצגת בה בעליבותה. "בריונים, הגונבים את שבעים מדורי גיהנום" (טור 9) שרים לה שיר תהילה ורואים בה מחוז כיסופין, "עולים על מכסה הספינה ותוקעים כשיפודים ראשיהם הבולטים בגלגל החמה - ונוסעים" (טור 12). היהודים החיים בארץ "משועבדים לכל מלכות בעולם", (טור 14) בדומה לאחיהם בפיוטים הקדומים. סיומה של הקינה ("והנני העני שבא להשתטח בקדש", טור 20), רומז לאגדה המפורסמת, שנזכרה לעיל. אל אגדה זו חוזר, אגב, אצ"ג שוב שוב. כמו, למשל, בסיפא של "אימה גדולה וירח" ("אם ערבי יפגשו, ידקרהו. תנעם שכיבה לבן יקיר גם על שלבי מסגד עומר, עד שיבוא קברן ישיש מישראל להטמינו מפני דורס", עמ' 43 וכן גם בעמ' 40). השיר השביעי באותה מחרוזת, "למרגלותיך", מגלה זיקה גלויה לפיוטו של המהר"ם מרוטנבורג. הנה השיר:

ז. למרגלותיך

מלכים מטיילים עטרות למרגלותיך ונופלים על פניהם והם אז **עבדים** נפלאים לך ולאלוהך. גם רומא שולחת את שישה, בדלחה וזהבה להקים בך **מקדש** על פסגה לשם ולתפארת. ואנו, ואנו **בניך ובנותיך** היחפים, שבאו אליך **מקצוי העולם מרודים**, אנחנו כמו שהננו פה **בנים למלכות**: לצבר הגדל מאליו ולגלי הכפים. אנחנו היוצאים מכנסת ישראל בעולם, נתנו כתנת הפסים כחמט בילקוט. אב זעף, אם בכתה ומטה לבנה נתיתמה. הבאנו לך דם ואצבעות, אהבה ושרירים; כתפים מפקרות לנשא את הגלובוס העברי בנגיעי הקשים, **וכל החלומות וכל המאויים** נתנו בעד היותנו פועלים עניים **בישימון**. אי משל בעולם לך? **שאלי, שרופה מטיטוס!** אי אוהבים **מלכות חלודה** באהבת עולם? אי שומעים **ליללת תנים** ברחמים גדולים? אי קודחים ברנה אדמה, אי צומקים ושותקים ומצננים מצחים לוחטים - ונושקים - בכפים? השרב פה שורף לאט עלומינו החמודים ואפרם יפזר יום יום על נקיקים כזהב ואין אנו דורשים שלומים בעד **חרבנו**. ואנו המכסים הבצות בגופים יקרים, בתקע בהן הידים עצי-איקליפטוס, אנו הנותנים אריסטון לתולעי כנען, אנו נכונים בגופים נאמנים בקדחם להיות **הגשר החם למלכותך** הבאה מעל לתהום **ימים**. לו חרב הוחדה בכנען ובאה **עדיך** - ועשינו לך גלעד מגופים כחומה לחומה! ואחד הכופר בהוד שבכאב ואסונך, מתלבט מכף אלי כף פה ומחרף-ומגדף - הן תסלחי, תסלחי לו ותתניו לחרף, ללכת מכף אלי פה כף בי עלתה מרתו: אי אפשר להתיק הראש מן הגוף בידיהם להשליכו כקדרה אל אחד הסלעים הזעומים. **ולחש הנחש הזה הוא גם צל של נגינה!** וכפות רגלים הללו הן רקדו פה הורה בזעקה "אל יבנה" השמה, **לאור הכוכבים!** ועד אשר ילך ליפו אל לשכת היורדים ונתן כתנתו הדלוחה, כחמט בילקוט - עוד ימים על ימים כה יעמד ויחצב **בסלעים** - למרגלותיך. ויאכל את לחמו בזעה - את לחם הפנים; ויעשן במרירות סיגרה ודמו בעיניו. ואולי גם ירקד עוד הורה ברגליו הכבדות - רק פעם עוד אחת וזעק אל יבנה **לאור הכוכבים הגדולים!**

ההדגשות אינן של המחבר, אלא שלי. הן באות לרמוז לזיקתו ל"ציונים" הקלאסיים. "שאלי שרופה מטיטוס" - מקורו ב"שאלי, שרופה באש", שנזכר לעיל. הסיומת של שם השיר, X, מזכירה את החרוז המשותף לבל ה"ציונים". הסיומת המנחמת, "עוד ימים... עוד הורה... עוד אחת", כמוה כ"עוד תעדי תעדי שני", (טור 34) למהר"ם מרוטנבורג.

החלומות, המאויים, השרב, החורבן, הדמים - כולם מ"ציון, הלא תשאלי לשלום אסיריך" (וגם מ"ציונים" פייטניים מאוחרים יותר, שלא נידונו כאן). האנאלוגיה הניגודית בין "מלכים" ל"עבדים" "בנים למלכות" ו"פועלים עניים בישימון" - אינה מקורית לאצ"ג. הוא רק הלביש לה כתונת אופיינית לזמן ולמקום. התנים והנשר כמצייני חורבן ומלכות - תשתיתם הרחק-הרחק, באבי ה"ציונים" (וכמובן גם בשירת המקרא, שלא נידונה בחיבור זה). על אף עצמאותו והיותו בן "הזמן החדש" - נזקק השיר להוריו-מולידיו.

שני מיני "ציונים" קיימים איפוא בשירת אצ"ג, ובהם - שני מיני זיקות לתשתית.

6. זיקה הפוכה: "ציון אינה שואלת" לשלמה אביו

- 1 השלך נא, הלוי,
- 2 כְּנוֹרֶךְ לְתֵהוֹם
- 3 כָּאֵז כֵּן הַיּוֹם
- 4 צִיּוֹן אֵינָה שׁוֹאֵלָת.
- 5 תִּמּוֹל אִמָּה הֵינּוּ -
- 6 הַיּוֹם כָּאֵן, בְּמִכּוֹרָה
- 7 עֶרֶב-שָׁבְרִי-שְׁבָטִים
- 8 וְכָאֵן בְּנֵי גְבִירָה
- 9 לֹא יִירָשׁוּ עַמָּנוּ,
- 10 בְּנֶיךָ, בְּנֵי הָאִמָּה.
- 11 השלך נא, אבי,
- 12 כְּנוֹרֶךְ לְתֵהוֹם.
- 13 כָּאֵז כֵּן הַיּוֹם
- 14 צִיּוֹן אֵינָה שׁוֹאֵלָת.

לפנינו סוניטה, ששני מרובעיה (קווארטטים) נתרחקו: האחד - בראשה, האחר - בסופה. בתווך - שני המשולשים (טרצטים). במרובעים תימצא התיזה: "ציון אינה שואלת". נימוקה, המעוצב לירית - בטרצטים. החוויה - בסימן של אבסורד.

הטבלה, שלהלן, תציג את נקודות ההשוואה העיקריות.

שלמה אביו	ר' יהודה הלוי	
אל הלוי, שהוא גם "אבי"	אל ציון	הפנייה
תמול ושלשום של מדינת ישראל	עבר, הווה ועתיד של אומה	עימותי זמנים
מְכוֹרָה חִפְשִׁית, המורכבת מ"ערב שברי שבטים"	משועבדת	מצבה הריאלי של ציון
גבירה = יהדות אשכנז אִמָּה = יהדות המזרח	גבירה = ישראל אמה = גויים	פיענוח שמות התואר
פסימית, סימן של ייאוש	מקינה אל כוח (מפסימיות אל אופטימיות)	אופי הקינה
צימוד שונה תנועה: אִמָּה - צימוד שונה אות - שבר - שבט	לרוב; כגון צימודים לסוגיהם ועוד	קישוטים אופייניים לשירת ימי-הביניים

אין טעם בנגינת כינור, אליבא דאביו, כי ציון, לדעתו, "אינה שואלת", על כן מוטב להשליכו לתהום. מעניין, ציון לא השתנתה, לדעתו של אביו. מעולם לא דרשה בשלום "אביריה", "אבליה", וכיוצא באלה כינויי הפיטנים לעם הגולה מציון: "כאז כן היום ציון אינה שואלת". כאילו מבקש אביו לאפיין את טיב זיקת שירו לתשתית האב!

7. תשתית-סב: "אלי, ציון ועריה" (פיוט אנונימי)

- 1 אֱלִי צִיּוֹן וְעָרֶיהָ / כְּמוֹ אִשָּׁה בְּצִירָהּ.
וְכִבְתּוּלָהּ חֲגוּרַת שָׁק / עַל בַּעַל נְעוּרֶיהָ:

עֲלִי אֶרְמוֹן אֲשֶׁר נָטַשׁ / בְּאִשְׁמַת צֶאֱן עֲדָרֶיהָ.
וְעַל בִּיאַת מְחַרְפֵּי אֵל / בְּתוֹךְ מִקְדָּשׁ חֲדָרֶיהָ:

- 5 עֲלִי גְלוֹת מְשֻׁרְתֵי אֵל / נְעִימֵי שִׁיר זְמָרֶיהָ.
וְעַל דָּמָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ / כְּמוֹ מִימֵי יְאוּרֶיהָ:

עֲלִי הֶגְיוֹן מְחוּלָּהּ / אֲשֶׁר דָּמָם בְּעָרֶיהָ.
וְעַל נֶעַד אֲשֶׁר שָׁמַם / וּבִטּוֹל סִנֵּהֲדָרֶיהָ:

עלי זבחי תמידיה / ופדיוני בכוריה.
ועל חלול כלי היכל / ומזבח קטוריה: 10

עלי טפי מלכיה / בני דוד גביריה.
ועל יפים אשר חשך / בעת סרו כתריה:

עלי כבוד אשר גלה / בעת חרבן דביריה.
ועל לוחץ אשר לחץ / ושם שקים חגוריה:

עלי מחץ ורב מכות / אשר הכו נזיריה.
ועל נפוש אלי סלע / עויליה נעריה:

עלי שמחת משנאיה / בשחקם על שביריה.
ועל ענוי בני חורין / נדיביה טהוריה:

עלי פשע אשר עושה / סלול דרך אשוריה.
ועל צבאות קהליה / שזופיה שחוריה: 20

עלי קולות מחרפיה / בעת רבו פגריה.
ועל רגשת מגדפיה / בתוך משכן חצריה:

עלי שמך אשר חלל / בפי קמי מצריה.
ועל תחן יצוחו לך / קשוב ושמע אמריה:

זהו פיוט מתקופת הפיוט האנונימי, שנהוג לצרפו למחזור ה"ציונים", אף-על-פי שאינו בנוי במתכונתם. מכל מקום עניינו דומה.

יש בו עשרים ושניים בתים, שהם ארבעים וארבעה טורים. בכל בית אנאפורות זהות. ה"דלת" פותחת ב"עלי" וה"סוגר" פותח ב"ועל" (להוציא הבית הראשון, הפותח ב"אלי", היינו קונני, וצלילה דומה ל"עלי"). בפיוט קיים אקרוסטיכון א"ב, שתחילתו בבית השני, מיד לאחר האנאפורה. החרוז המשותף הוא רִיָּה, המזכיר, כמובן, את החרוז המאוחר המשותף לכל ה"ציונים", Xִין ובמיוחד רִיָּן לר' יהודה הלוי.

קינה זו נעדרת נחמה - היחידה בכל מחזור ה"ציונים". היא מתמקדת בתיאור ההווה הקודר. במקומות מעטים בלבד נרמז העבר הטוב, כגון בטור 2 ו: "יפים אשר חשך".

בחתומה פונה הפייטן לנמען שאינו ציון אלא א-לוקים. הפייטן מתאר פגיעה בעיר, בתושביה, במקדשה, בארמונה ובכלי הקודש, וכן גם פגיעה באלוקים. כן מתוארת שמחת האויב לאיד השבוי או ההרוג. יש להניח כי פיוט קדום זה היה מוכר לריה"ל וממנו שאב את הקינה ואת צליל הקינה של החרוז המברח והוסיף לו את פן הנחמה.

נוכל איפוא לראות בפיוט זה תשתית-סב, שהולידה את הבן, "ציון, הלא תשאל" לריה"ל, אשר הוליד נכדים קרובים ורחוקים, את ה"ציונים" הליטורגיים ואת ה"ציונים" בני זמננו. חלקם המשיכו את המורשת. חלקם מחו נגדה.

8. זיקה ישרה לתשתית-סב: "אלי, אלי" ליהודה לייב ביאלר

אלי, אלי, נפשי, בְּכִי
וְזַעֲקִי בֵּת יִשְׂרָאֵל,
מִסֵּפֶד שְׂאֵי וְהַתִּיפָחִי,
אֲכַלָּה הָאֵשׁ בְּיִשְׂרָאֵל.

על טבח-עם, אשר הוכן,
יסורי שכול אשדות דמים,
זקן גם טף לא רוחם,
על עקדה קרבן תמים.

אלי, אלי...

עלי כלואים, חגורי שק
הנמקים ברבבותיהם
בטרבלינקי ומידנק
ואין מלקט עצמותיהם

אלי, אלי...

עלי קרונות, צפופי אדם,
אשר רופדו גפרית וסיד,
צחי-צמא, ככלות נפשם,
צעקו מים ואין מושיט.

על עוללים, גמולי חלב
המרוטשים לפי צורים
ועל דמם, אשר זב
בראש חוצות לעין הורים.

אלי, אלי...

על הקהלות השוממות
ועל חורבן מקדשי אל,
יקודי להב שלהבות
ערי פאר בישראל.

אלי, אלי...

עלי דורות, אשר נגדעו,
דמי אבות על דמי בנים,
בגיא אושבץ תמו גועו
עלי מוקדות הכבשנים

אלי, אלי...

עלי גוילים המחוללים
בידי נאצים, מנאצי אל
טרופים, קרועים ומגאלים
בין אשפות ואין גואל.

אלי, אלי...

עלי קדוש השם ועם
ועל נקמת דם טהורים
בתעצומות מסרו נפשם
לחמו נפלו הגבורים.

אלי, אלי...

עלי גבור על במתי עד,
בגר תמיד בהוד זרחים,
כל נטף דם, קרבן לשד
נזכר עד נצח נצחים.

אלי, אלי...

על צדיקים, ענוי עולם
נדיבי עם, הוגי תורה,
בתאי רעל נחנק קולם
נפלה כבתה המנורה.

אלי, אלי...

על שבר עם נשא קינה
כבולי יגון, עטווי שואה
הלנצח תאפיל שגאה
ולא תפרש הנגהה.

אלי, אלי...

עלי נער, פרחי העם
חלוצי קרב, כפירי מרי
מול זדונים שופכי הדם
השתלבו רשפי חרי.

אלי, אלי...

ראה אלהים עורי צפד
נפל לבי, שונאי קמים,
הקשיבה שועי, חישה מפלט
הצילה נפשי מאנשי דמים.

אלי, אלי...

על נהרות דם ובכי
נקמת-ברית בלב שמורה
בקרב גטו ללא רהי
נחשף העז טמיר גבורה.

אלי, אלי...

הקינה פורסמה בשנת תש"ח על-ידי ועד הקהילות הקדושות בפולין. נהוג לאומרה בציבור ביום הקדיש הכללי לקדושי השואה ובתשעה באב, על-פי המנגינה של הקינה "אלי ציון ועריה".

ביאלר (1896-1976) נטל מהפיוט האנונימי את הפנייה, "אלהי", את האנאפורה, "על", את נימת השכול, את הפנייה לנמענת בגוף נוכח ("בת ישראל") ואת הפנייה לא-לוקים בסיפא.

בניגוד לפייטן האנונימי רומז ביאלר לאירועי שואה, כמו סיפור התאבדותן של 93 בנות שרה שנירר ז"ל (בית 8). הנאצים מוזכרים בשמם המפורש. מחנות השמדה גם כן. זוהי איפוא קינה הקשורה לזמן ולמקום, פרטיקולארית ממש, אך אין ספק, שדין דומה גם לתשתיתה, בשעה שנתפרסם.

9. חתימה

התבוננות מקרוב ב"ציונים" לסוגיהם מגלה, כי הזיקה למורשה, ישרה או הפוכה, הדוקה. שנת תשנ"ז אינה שנת המאה להיוולדו של רעיון ציוני חדש. שורשיה נעוצים בעבר הרחוק. אי-שם עם היוולדו של העם הציוני, הוא עם ישראל. הוכחנו זאת בתחום הצר של הספרות היהודית, ודאי קיימת תופעה זו בתחומים אחרים.

בתוך: שאנו, ג' תשנ"ז, עמ' 83-100.

¹ השיר הודפס על-פי מהדורת דניאל גולדשמידט, **סדר קינות, לתשעה באב כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל**, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ח, עמ' קכ"ד-קכ"ו. זוהי הגרסא המתקנת ביותר, לדעתו של אלכסנדר מלכיאל, מבין חמש גרסאות שבדק, אך גם בה מצא שתיים עשרה שגיאות דפוס. עיוניו בעניין זה במאמרו: "ציון, הלא תשאל", **הצופה**, ח' באב תשנ"ב, 7.8.92.

² השייך לארץ-ישראל, לפי השקפת הפייטן, אע"פ שהוא נמצא במואב. ראה גולדשמידט (לעיל הערה 1) בפירושו לטור 14.

³ ייתכן שניתן להרמז מטור זה על מאמר חז"ל בבבא בתרא, קנ"ח, ב': אווירא דארץ ישראל מִחֻפִּים.

⁴ טליה הורוביץ, **הקינה בשירת אורי צבי גרינברג**, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, חש"ן, עמ' 15-40.

⁵ כך סבור שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובנס**, ב', עמ' 723, אך גולדשמידט (לעיל הערה 1) חולק עליו, עמ' י"ד, הערה 39.

⁶ רשימה מלאה של ה"ציונים", שנמצאו בתוך המחזורים או מחוצה להם, ניתן למצוא במבוא של גולדשמידט (לעיל הערה 1) עמ' י"ג-י"ד.

⁷ וראה גם טור 17: "חדש שלישי והקשר הרביעי" וראה פירושו של גולדשמידט, **שם**.

⁸ ראה ב-**על הארץ הטובה במדרש, בשיר ובסיפור, חוברת 4, מדרוך למורה**, משרד החינוך והתרבות, האגף לתוכניות לימודים, מהדורת ניסוי, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 109.

⁹ ראה אליהו הכהן, "כיצד הפכה" "התקוה" להמנון?, **עת-מול**, 2, חשון תשל"ט, עמ' 5.

¹⁰ עמ' קי"ד-קכ"ט, ירושלים ותל-אביב, סדן, תרצ"ג, 1973.

¹¹ ראה ישעיהו מ', 11, ירמיהו ל"א, 10, יחזקאל ל"ד, 12, זכריה י', 3 ועוד.

¹² גולדשמידט, **סדר הקינות**, עמ' קכ"ה.

¹³ לעניין האגדה ראה אצל אביבה דורון, **עיוני יסוד בביקורת שירתו של ר' יהודה הלוי - ראציונאליזם**, רומנטיקה, פלס - **מחקרים בביקורת הספרות העברית**, בעריכת נ' גוברין, תל-אביב, מכון כ"ץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ס, 1980, עמ' 306.

¹⁴ אימה גדולה וירח, תל-אביב, הדים, תרפ"ד, 1925, ומאוחר יותר באורי צבי גרינברג, **כל כתביו, כרך א'**, מוסד ביאליק, 1990, עמ' 65.